

18. Biotechnology R&D expenditures in the business sector [Електронний ресурс] / OECD: Factbook 2013. Economic, Environmental and Social Statistics // OECD. – Режим доступу : http://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-factbook-2013/biotechnology_factbook-2013-63-en. – Назва з екрана.

19. Global R&D Report [Електронний ресурс]. – 2007. – September. – G12. – Режим доступу до журн. : <http://www.rdmag.com/digital-editions?page=2>. – Назва з екрана.

20. Bresnahan T. F. General Purpose Technologies: “Engines of Growth”? / T. F. Bresnahan, M. Trajtenberg // Journal of Econometrics. – 1995. – Vol. 65. – No 1. – P. 83–108.

21. Про “інноваційну паузу” див. докладніше: Полтерович В. Гіпотеза об інноваційній паузі и стратегія модернізації / В. Полтерович // Вопросы экономики. – 2009. – № 6. – С. 4–22.

22. Perez C. Finance and Technical Change: A Long-term View // H. Hanusch, A. Pyka. The Elgar Companion to Neo-Schumpeterian Economics / (eds.). Cheltenham : Edward Elgar, 2004.

23. Навроцька Н. А. Еволюція функцій інвестицій в міжнародному інвестиційному процесі / Н. А. Навроцька // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – 2012. – № 3. – С. 174–177.

УДК 330.87

Д. В. Маляр, кандидат економічних наук,
доцент кафедри менеджменту ЗЕД
Академії митної служби України

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті досліджено вплив глобалізаційних процесів на практику державного та корпоративного управління; розглянуто зростаючу роль транснаціональних корпорацій у світовій економіці та розкрито значення корпоративного управління в їх діяльності; сформульовано практичні рекомендації з удосконалення корпоративного управління в Україні.

В статье исследовано влияние глобализационных процессов на практику государственного и корпоративного управления; отражена возросшая роль транснациональных корпораций в мировой экономике и значение корпоративного управления в их деятельности; сформулированы практические рекомендации по усовершенствованию корпоративного управления в Украине.

In the article investigational influence of global processes on practice of state and corporate administration; the growing role of multinational corporations in a world economy and value of corporate management is reflected in their activity; practical recommendations are formulated on the improvement of corporate management in Ukraine.

Ключові слова. Глобалізація, корпоративне управління, державне управління, транснаціональні корпорації, акціонерний капітал, прямі іноземні інвестиції.

Вступ. Відмітною особливістю розвитку світової економіки кінця XX – початку XXI ст. є наростаючий процес глобалізації та посилення транснаціоналізації світогосподарських зв'язків. Глобалізація – це посилення ступеня інтернаціоналізації світової господарської діяльності, що поєднує в собі:

- створення та розвиток транснаціональних корпорацій;
- узгоджені міждержавні умови формування світового ринкового простору;
- трансформацію державного управління, а точніше конвергенцію державного та корпоративного управління на глобальному рівні.

© Д. В. Маляр, 2013

Існує достатньо багато чинників, які сприяють глобалізації світової економіки. Найзначніші з них:

- розвиток міжнародних комунікацій;
- розвиток світового фінансового та фондового ринків;
- міждержавна конкуренція за ресурси;
- розвиток міжнародної транспортної інфраструктури;
- науково-технічний, інформаційний і культурний обмін.

У той же час серед економістів теоретичного і практичного спрямування чітко простежуються два табори. Глобалісти вбачають у глобалізаційних процесах виключно позитивні, прогресивні риси. Транснаціональні корпорації, які володіють потужним науково-виробничим, фінансовим і ринковим потенціалом, по суті перетворили світове господарство в транснаціональне виробництво. Вони забезпечили його прогрес за різними напрямками: від підвищення технічного рівня та ефективності виробництва, випуску нових видів продукції до вдосконалення форм менеджменту й управління компаніями, що обумовило динамічний розвиток світової економічної системи.

Антиглобалісти, яких зараховують до другого табору, навпаки, вважають глобалізацію чинником зростання нерівності всередині країн і загрозою, що виникає між різними країнами внаслідок цього. Наприклад, деякі дослідники головною причиною низки фінансових криз у 90-х рр. ХХ ст. (Мексика, Таїланд, Індонезія, Росія, Бразилія) називають саме глобалізацію. Антиглобалісти застерігають від негативних наслідків глобалізаційних процесів у світі, а саме: ослаблення економічного суверенітету країн, що розвиваються, загострення екологічних проблем, посилення монополізації ринків.

У зв'язку з цим розгляд суті глобалізаційних процесів, їх характерних тенденцій, впливу на розвиток економік національних держав і практику державного управління, що в них склалася, є актуальною проблемою наукових досліджень і практичних напрацювань.

Постановка завдання. Мета статті – виявлення впливу глобалізаційних процесів на практику державного та корпоративного управління, а також можливості вдосконалення корпоративного управління в Україні. Завдання, що конкретизують мету:

- показати зростаючу роль ТНК у світовій економіці і розкрити значення корпоративного управління в їх діяльності в сучасних умовах глобалізації;
- показати необхідність формування в умовах глобалізації уніфікованої моделі корпоративного управління;
- визначити значення міжнародних і національних стандартів у формуванні системи корпоративного управління;
- виявити та вивчити особливості української моделі корпоративного управління, що формується;
- сформулювати практичні рекомендації з удосконалення корпоративного управління в Україні та виявити можливості використання зарубіжного досвіду.

Результати дослідження. Глобалізаційні процеси істотно впливають на політику, економіку та всю систему управління в різних країнах світу. Так, останній аспект є об'єктом наукових досліджень на рівні міждержавних, міжфірмових порівнянь у практиці корпоративного управління різних країн. Зокрема, було розроблено G-індекс (З. Гомперс, Р. Метрік (2003) і E-індекс (Л. А. Бебчук [1], Н. Коен, У. Феррелл (2005) [2]), які включають чинники корпоративного управління та безпосередньо впливають на результативність управління. Використовуючи дані про відмінності в корпоративному управлінні на міждержавному та міжфірмовому рівнях, Н. Агарвал, Ш. Ерел, Е. Штульц, Е. М. Вільямсон (2009) зробили спробу відповісти на важливе питання: як ці дві складові корпоративного управління взаємодіють між собою? Вони доповнюють одна одну або суперечать одна одній.

Проведений аналіз підтвердив гіпотезу про комплементарність систем корпоративного управління на державному та корпоративному рівнях [2].

Назвемо провідних зарубіжних дослідників, які визначили основи діяльності ТНК, глобалізації господарського життя, міжнародного руху капіталу, корпоративного управління, корпоративних фінансів: Р. Акофф, А. Берлі, Дж. Даннінг, З. Девіс, А. Демб, М. Джексон, Т. Джонс, С. Дьюбієл, Б. Карлофф, А. Кедбері, Р. Ла Порту, Г. Мінз, Ф. Нойбауер, Дж. Нофсингер, Х. Оккумура, М. Портер, Р. Трікер, Р. Волтерс, Р. Вотермен, Е. Фрімен, Дж. Харрінгтон, Ч. Хілл, Дж. Чаркам, К. Шмітхофф, Р. Едвард і ін. Серед російських авторів слід назвати В. Г. Антонова, І. В. Белікова, О. С. Віханського, І. Н. Герчикову, С. І. Долгова, Г. Н. Константинова, Л. Колосову, В. К. Ломакіна, Р. Б. Ноздрову, І. Осадчу, Н. Симонія, В. Шишкова. До українських науковців, що досліджують проблеми корпоративного управління, належать Д. О. Баюра, Т. В. Березянко, І. В. Бондарчук, М. О. Бурмака, А. Є. Воронкова, М. В. Грідчина, В. А. Євтушевський, Д. В. Задихайло, В. В. Кобржницький, Г. В. Козаченко, О. В. Носова, Н. С. Орлова, Ю. Є. Петруня, О. Сохацька, Д. М. Черваньов.

Проте питання впливу глобалізаційних процесів у світовій економіці на еволюцію моделей і формування різних систем корпоративного управління не отримали належного висвітлення. Недостатній ступінь наукової розробленості проблеми взаємозв'язку корпоративного управління та глобалізації, впливу глобальної кризи на формування сучасних систем керівництва найбільшими ТНК зумовили інтерес автора, а також актуальність і наукову значущість обраної теми.

В умовах глобалізації транснаціональні методи регулювання економіки дають неоднозначний ефект. На ефективність традиційних методів регулювання економіки окремих країн істотно впливають транснаціональні корпорації (ТНК) і транснаціональні банки (ТНБ). Посилення ролі та позицій ТНК на світовому рівні ослаблює можливості, потенціал та інструментарій дії державного регулювання на економіку національних держав. Держави та їх уряди стають, у певному значенні, "заручниками" як національних, так і транснаціональних корпорацій та їх лобі. Сучасні ТНК, використовуючи своє панування у світі, впливають на політику, тактику, стратегію всіх світогосподарських процесів незалежно від правлячих політичних еліт, які значною мірою самі стають залежними від них. Цей вплив очевидний у менш розвинутих країнах в економічному розумінні та слабких у військово-політичному. З'явилася суперечність між глобалізацією та національним суверенітетом (особливо в економічній галузі) багатьох держав.

В умовах глобалізації економіки держава не може так само ефективно, як і раніше, використовувати традиційний інструментарій макроекономічного регулювання, як-от: імпортні бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти і ставку рефінансування Центрального банку. ТНК і ТНБ за необхідності протиставляють таким заходам свій могутній економічний потенціал і розгалужений механізм лобювання своїх інтересів у різних країнах, що нерідко зводить нанівець очікуваний державою ефект від уживаних заходів, а нерідко навіть шкодять даній країні.

Так чи інакше, глобалізація вже спричинила певну трансформацію системи міжнародних економічних відносин, що зробило останню менш передбачуваною. Це істотно ускладнює розробку надійних довгострокових прогнозів розвитку світової економіки, а отже, і розробку ефективних методів та інструментів її регулювання на різних рівнях.

Глобалізація, суттєво ослабивши традиційні національні системи державного регулювання економіки, у той же час не призвела до створення ефективних міжнародних, а тим більше наднаціональних механізмів регулювання.

Останнім часом запропонували ряд моделей такі автори: Дж. Стіглер (1971), Р. Раджан (2003), Л. Зінгалес (2004), Р. Морк, Д. Вольфензон, К. Г. Юнг (2005), Т. Перотті, А. Вольпін (2008), Л. А. Бебчук (2009). Вчені намагаються відповісти на цілу низку питань, зокрема щодо ролі лобістських груп у галузі корпоративного управління. На думку деяких економістів, відбувається “зворотне регулювання”: держава не має інструментів ефективного впливу на діяльність великих інтегрованих структур, а корпорації, лобіюючи свої інтереси, “регулюють” діяльність держави, створюючи найсприятливіші умови для реалізації корпоративних інтересів.

Безумовно, в сучасній глобальній економічній системі головними суб'єктами є ТНК, які разом із державами стали повноправними учасниками міжнародних економічних відносин, їх вплив і роль у світовій економіці та політиці продовжують зростати.

За даними конференції ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD), нині у світі налічується більше 82 тисяч ТНК. Частка транснаціональних компаній у міжнародній торгівлі становить 25 % усього світового експорту товарів і послуг, а в експорті та імпорті окремих розвинених країн сягає 80 %. Обсяг продажів зарубіжних підрозділів ТНК за період 1990–2010 рр. збільшився більш ніж у 6 разів – з 5105 до 32 960 млрд дол. Ще одним проявом глобалізації є зростання торгівлі товарами. У 1990 р. обсяг світового експорту становив 2,5 трлн дол., а у 2011 р. сягнув 22,3 трлн дол. [2].

ТНК – це основні суб'єкти світової економіки, міжнародної торгівлі та міжнародних економічних відносин. Ядро світогосподарської системи формують близько 2 тис. ТНК, річний обсяг продажів кожної у 2011 р. становив більше 3 млрд дол., а капіталізація – 4 млрд дол. Найбільші ТНК контролюють близько 10 % загальної кількості зарубіжних активів, 11 % кількості зайнятих і 16 % сукупного обсягу продажів усіх ТНК. На зарубіжну мережу даних компаній припадає приблизно 4 % МВВП [2].

За даними конференції ООН з торгівлі та розвитку (UNCTAD), рейтинг 100 найбільших нефінансових ТНК за рівнем зарубіжних активів та індексу транснаціональності (TNI) має такий вигляд (рис. 1, 2).

Десятка найбільших світових нефінансових ТНК за рівнем зарубіжних активів у 2007 р. (у млрд дол.) представлена таким чином (рис. 1): General Electric (енергетика, США) – зарубіжні активи дорівнюють 420,3 млрд дол.; Vodafone Group Plc (телекомунікації, Великобританія) – 230,6 млрд дол.; Royal Dutch/Shell Group (нафтогазовий сектор, Нідерланди/Великобританія) – 196,828 млрд дол.; British Petroleum Company Plc (нафтогазовий сектор, Великобританія) – 185,323 млрд дол.; Exxon Mobil (нафтогазовий сектор, США) – 174,726 млрд дол.; Toyota Motor Corporation (автомобілебудування, Японія) – 153,406 млрд дол.; Total (нафтогазовий сектор, Франція) – 143,814 млрд дол.; Electricite De France (ЖКГ, Франція) – 128,971 млрд дол.; Ford Motor Company – 127,854 млрд дол. I E.ON AG – 123,443 млрд дол.

Індекс (TNI) відображає транснаціональність корпорації як середнє з трьох показників: питома вага зарубіжних активів, питома вага продажів за кордоном і питома вага іноземного персоналу. Десятка світових нефінансових ТНК за індексом TNI у 2007 р. (рис. 2): Xstrata PLC (видобуток корисних копалин, Великобританія) – індекс TNI 94,1 %; Linde AG (хімічна промисловість, Німеччина) – 89,5; Arcelor Mittal (металургія, Люксембург) – 89,4; Pernod Ricard SA (напої, Франція) – 88,8; WPP Group Plc (послуги, Великобританія) – 88,1; Vodafone Group Plc (телекомунікації, Великобританія) – 87 %; Nestle SA (їжа, напої, Швейцарія) – 86,6; AkzoNobel (фармацевтика, Нідерланди) – 85,2; Nokia (телекомунікації, Фінляндія) – 84,2; Thomson Reuters Corporation (інформаційні послуги, Канада) – 83,8 %.

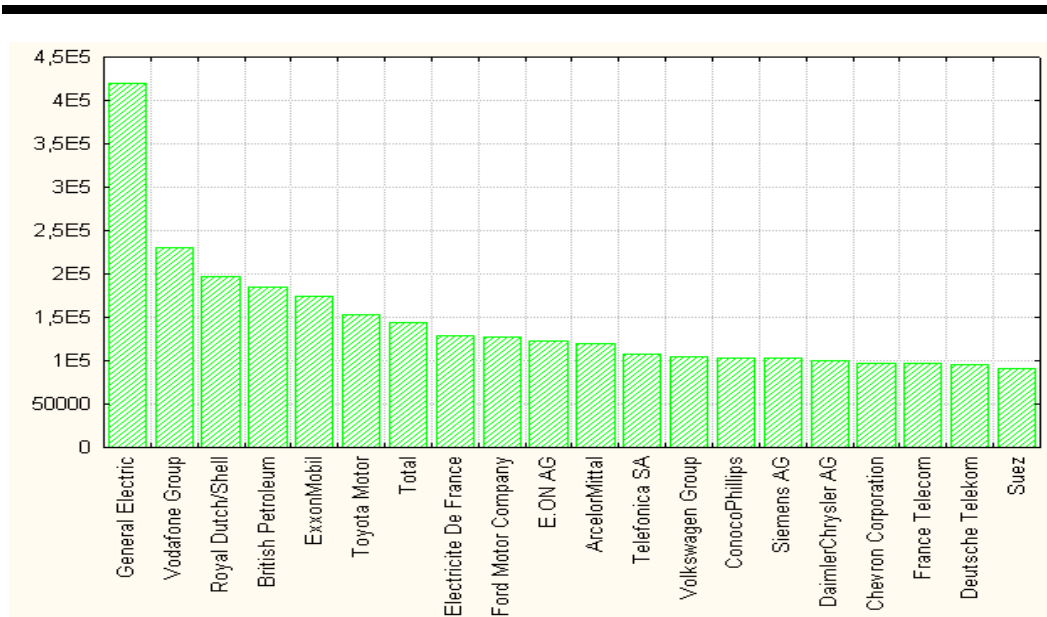

Рис. 1. Найбільші у світі ТНК за рівнем зарубіжних активів (млн дол.) [3]

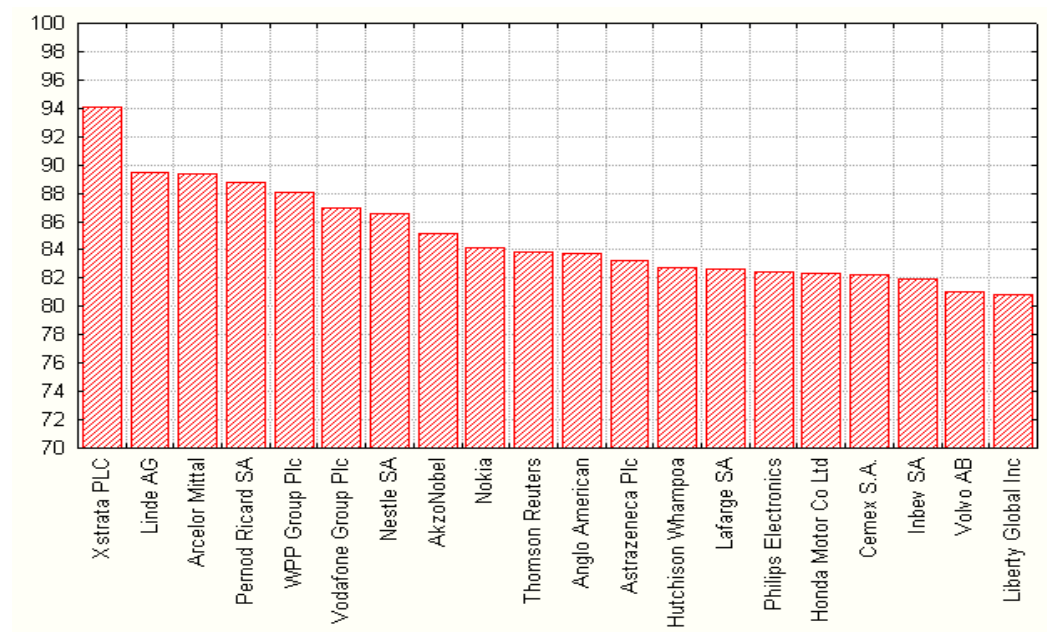

Рис. 2. Світові ТНК – лідери за індексом TNI [3]

Таблиця 1

Розподіл 100 найбільших нефінансових ТНК за галузями у 2007 р. (%) [4, 29]

Галузь	Кількість ТНК	Загальна частка ТНК галузі в показниках 100 ТНК, %			ТНІ %
		Активи	Продажі	Зайнятість	
1. Автомобілебудування	11	18,3	18,1	12,6	5
2. Нафтова і газова	10	16,2	24,9	5,7	3
3. Комунальні послуги	10	9,8	4,7	7,0	0
4. Телекомунікації	9	13,2	5,8	5,7	6
5. Електротехнічна, електронна	9	12,5	13,3	15,9	0
6. Металургія і гірнична справа	9	4,6	4,1	8,6	5
7. Торгівля	9	5,2	9,6	15,4	9
8. Фармацевтична галузь	8	5,6	4,4	5,1	7
9. Харчова, текстильна	8	3,9	5,0	7,4	8
10. Диверсифіковані	5	4,7	3,5	5,7	6
11. Хімічна	3	1,6	1,9	1,4	2
12. Засоби інформації	3	2,0	1,3	1,7	2
13. Інші	6	2,4	3,4	7,8	50

У табл. 1 даються індекси транснаціональності 100 найбільших ТНК у світі. Максимальний індекс мають ТНК у засобах масової інформації (82 %), в металургійній і гірничій промисловості (65 %), у нафтовій і газовій промисловості (63 %). Індекс більше 50 % ТНІ глобальних ТНК позначений у таких галузях: харчовій, текстильній і целюлозно-паперовій (58 %), у фармацевтичній (57 %), хімічній (52 %).

Таблиця 2

Індекси транснаціональності провідних російських міжнародних компаній (%) [5]

ТНК	Галузь	Активи	Продаж	Зайнятість	ТНІ
ЛУКОЙЛ	Нафтова промисловість	26,2	78	9,2	37,8
Новошип	Морські перевезення	91,7	85	1,4	58,9
Приморське пароплавство	Морські перевезення	86,4	77,6	50	71,3
Русал	Кольорова металургія	11,4	81,2	8,6	62,9
ОМЗ	Важке машинобудування	38,5	51,7	38,5	42,9

У табл. 2 подано індекси транснаціональності провідних міжнародних російських компаній. У Приморському російському пароплавстві він становить 71,3 %, компанії “Русал” (кольорова металургія) – 62,9, “Новошип” (морські перевезення) – 58,9 % тощо.

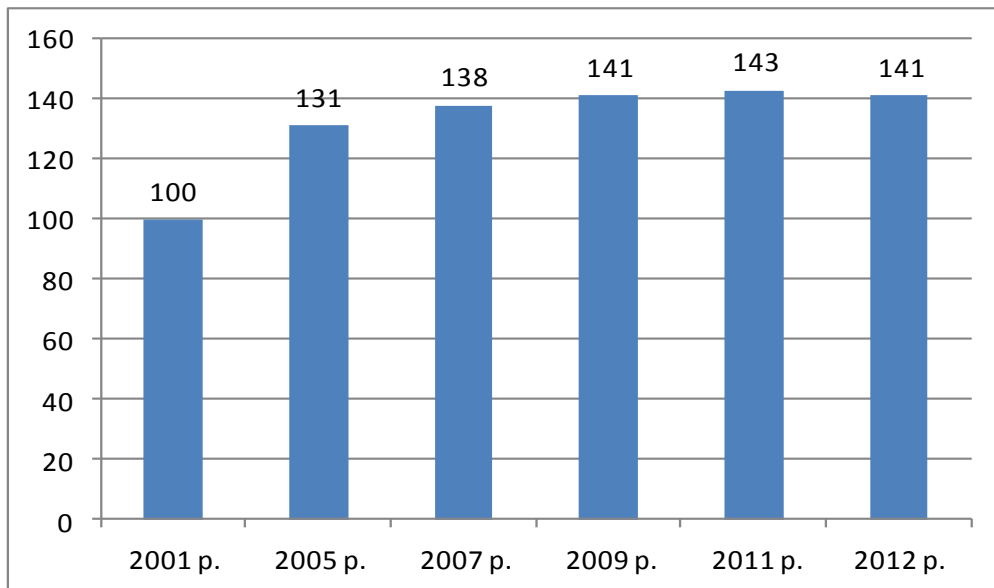

Рис. 3. Динаміка українських корпорацій (%) [6, 266]

В Україні процес формування корпоративного сектора ще малорозвинений. З 2001 до 2012 рр. кількість корпорацій збільшилася з 609 до 862, або на 41 % (рис. 3).

Найважливіший аспект глобалізації становить надання клієнтам транснаціональних інвестицій, над якими працюють Global Custody. У світі налічується приблизно 30–35 глобальних кастоді, з яких 75 % сконцентровано в 7 банках [6]. За період 1990–2011 рр. надходження прямих іноземних інвестицій (ПІІ) до світової економіки зросло від 209 млрд дол. до 1,5 трлн дол. [2]. Ці інвестиції безпосередньо впливають на розвиток національних економік, відіграють основну роль у трансферті технологій, промисловій реструктуризації, утворенні глобальних корпорацій.

Таблиця 3

Прямі іноземні інвестиції до України в 2011 р. (млрд дол.) [6, 266]

Показник	Усього	У тому числі: з країн		
		ЄС	СНД	Інші країни
За станом на 01.01.2011 р.				
ПІІ до України	51,8	41,4	4,04	6,3
Акціонерний капітал нерезидентів	44,8	35,3	3,8	5,7
За станом на 01.01.2012 р.				
ПІІ до України	57,3	46,7	4,3	6,4
Акціонерний капітал нерезидентів	49,4	39,4	4,0	5,9

Показники зарубіжних активів України з країн світу в 2011 р. подано в табл. 3. На рис. 4. відображено найактивніші країни-інвестори в Україні за 2011 р.: Кіпр (12,6 млрд дол.), Німеччина (7,4 млрд дол.), РФ (3,6 млрд дол.).

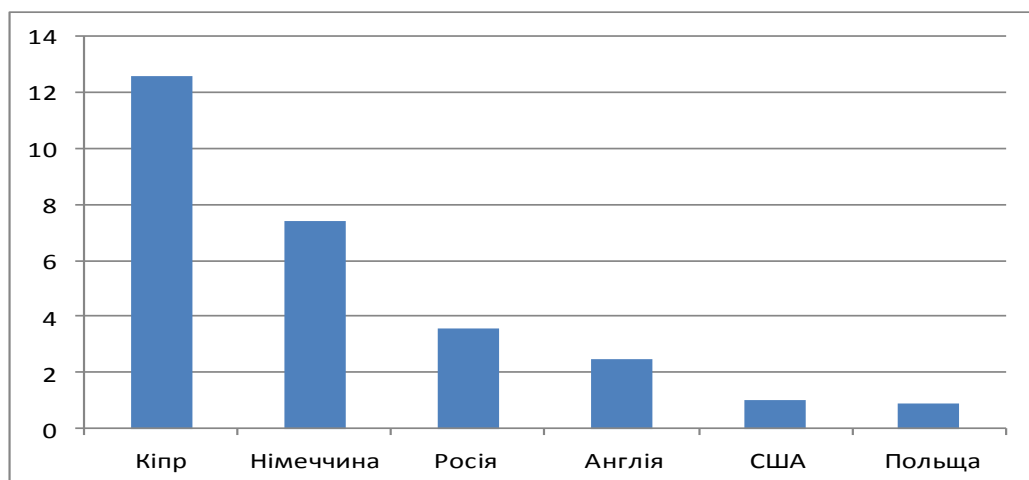

Рис. 4. ПІІ (акціонерний капітал) до України в 2011 р. (млрд дол.) [6, 266]

У табл. 4 подано обсяги продажів акціонерного капіталу резидентами України в країни ЄС, СНД тощо. Як бачимо, ці суми набагато менші інвестицій, які ввозяться із зарубіжних країн.

Таблиця 4

ПІІ з України в країни світу в 2011 р. (млрд дол.) [6, 269]

Показники	Усього	У тому числі: в країни		
		ЄС	СНД	інші країни
За станом на 01.01.2011 р.				
ПІІ з України	7,0	6,6	0,25	0,1
Акціонерний капітал резидентів	6,9	6,5	0,24	0,1
За станом на 01.01.2012 р.				
ПІІ з України	7,06	6,7	0,3	0,098
Акціонерний капітал резидентів	6,9	6,5	0,28	0,098

На рис. 5 показано обсяги акціонерного капіталу України, що вивозиться резидентами до інших країн. Максимальний обсяг продажів акціонерного капіталу в 2011 р. припадав на Кіпр (6,3 млрд дол.), РФ (0,24 млрд дол.), Латвію (0,08 млрд дол.), Польщу (0,05 млрд дол.) тощо.

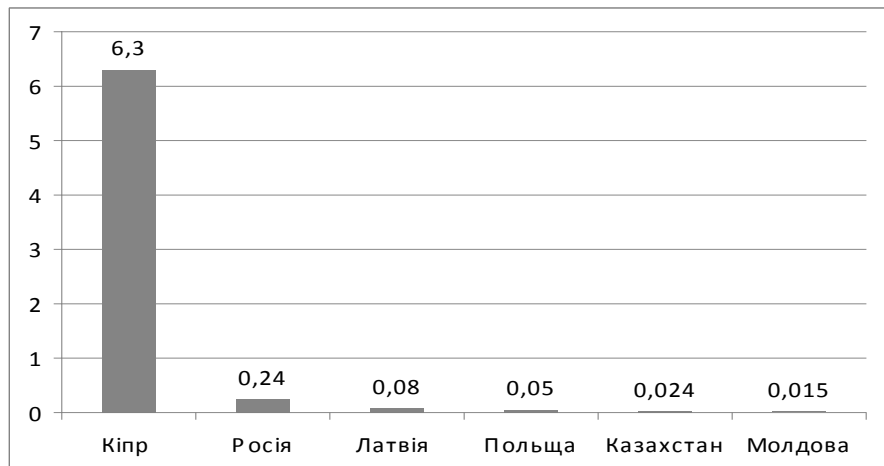

Рис. 5. ПІІ (акціонерний капітал) з України в 2011 р. (млрд дол.) [6, 266]

Очевидно, що в розрахунку на одну українську корпорацію в 2012 р. припадало 66,5 млн дол. зарубіжних активів, і тільки 8,2 млн дол. акціонерного капіталу вона вивозила за кордон. Таким чином, обсяг вивозу акціонерного капіталу за кордон щодо зарубіжних активів в Україні у 2012 р. становить усього 12,3 % – це дуже низький показник.

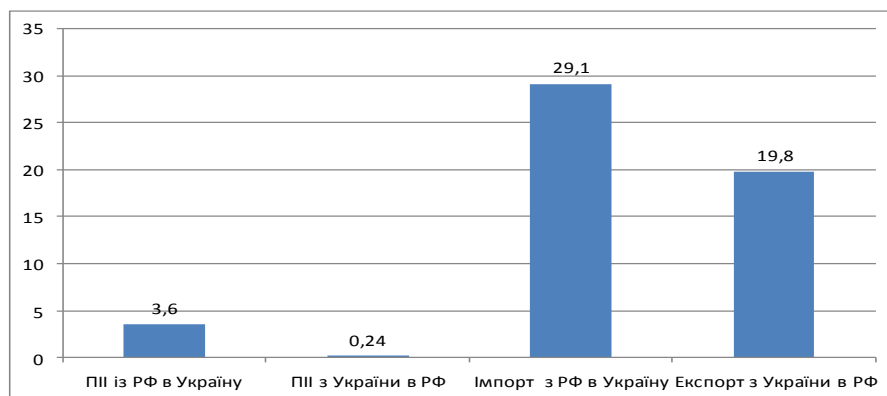

Рис. 6. Порівняння ступеня відкритості економік РФ і України (млрд дол.) [6, 252]

У цілому в міжнародній практиці помітна тенденція до встановлення консенсусу за основними принципами нормативного регулювання і розвитку корпоративного управління. Разом з тим система корпоративного управління має ще багато не вирішених проблем.

Корпоративне законодавство потребує серйозних поправок. В Україні нині існує значний розрив між законодавчо закріпленими та використовуваними нормами корпоративного управління. Корпоративні конфлікти пов'язані із серйозними зловживаннями значних акціонерів і менеджерів. Дотепер на вітчизняному ринку зберігається загроза несумлінних корпоративних захоплень. За результатами Центру досліджень корпоративних відносин, у 2009 р. вдалося визначити рейтинг рейдерів. До найпотужніших рейдерів в Україні зараховують

такі фінансово-промислові групи: “Приват” (100 %), “Фінанси і кредит” (54,6 %), Консорціум Альфа-Груп (45,5 %), Систем Кепітал Менеджмент (СКМ) (36,4 %), Укрсиббанк (27,3 %), Індустріальний союз Донбасу (27,3 %), Укрпідшипник (27,3 %), ТАС (18,2 %), Інтерпайп (18,2 %) та ін. [7].

Нині у світі відсутній єдиний загально визнаний “індикатор” корпоративного управління. Для аналізу рівня корпоративного управління застосовують різні показники оцінки, які відрізняються в різних країнах світу з різним статусом і рівнем економічного розвитку (рис. 7).

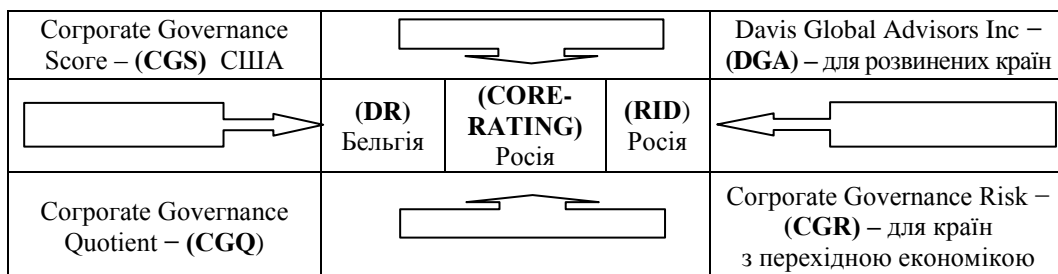

Рис. 7. Рейтинги рівня корпоративного управління [7, 66–69]

(CGS) – США – побудований на оцінці рейтингу корпорацій.

(CGQ) – враховує ще й позиції корпорацій на ринку.

(DR) – базується на застосуванні міжнародних стандартів корпоративного управління.

(CORE-rating) – Росія. Розроблений інститутом корпоративного права та управління РФ за участю членів Blue Ribbon Panel – експертної ради, до якої входять визнані західні та російські фахівці в галузі корпоративного управління.

(RID) – Росія. Впроваджений російським інститутом директорів.

(DGA) – показник, який використовується для розвинених країн.

(CGR) – розрахований за Кричтон-Міллером і Ворманом для визначення ризику корпоративного управління для країн з перехідною економікою. Кричтон-Міллер та Ворман уперше розрахували індекс у CDR 1999 р. для Росії (CDR – 4) та Польщі (CDR – 16).

Глобалізація економіки значно вплинула на розвиток як корпоративного сектора, так і на всю систему корпоративного управління. Сучасні тенденції корпоративного управління в умовах глобалізації мають ознаки, відображені на рис. 8.

Висновки. На наш погляд, основні завдання вдосконалення корпоративного управління в сучасних умовах такі:

- необхідність ефективнішого регулювання корпоративного сектора на міжнародному рівні;
- розробка єдиних стандартів корпоративного управління на глобальному рівні;
- узгодження корпоративного управління в ТНК з корпоративним управлінням національних корпорацій і державним управлінням;
- перегляд традиційних підходів до державного регулювання економіки національних держав на всіх рівнях;
- розробка та ухвалення програм у галузі корпоративної соціальної відповідальності;
- удосконалення корпоративного управління ТНК, його принципів, форм і методів досягнення глобальної керованості, узгодженості розвитку всього світового господарства, його націленості на посилення соціалізації і забезпечення довгострокового економічного зростання.

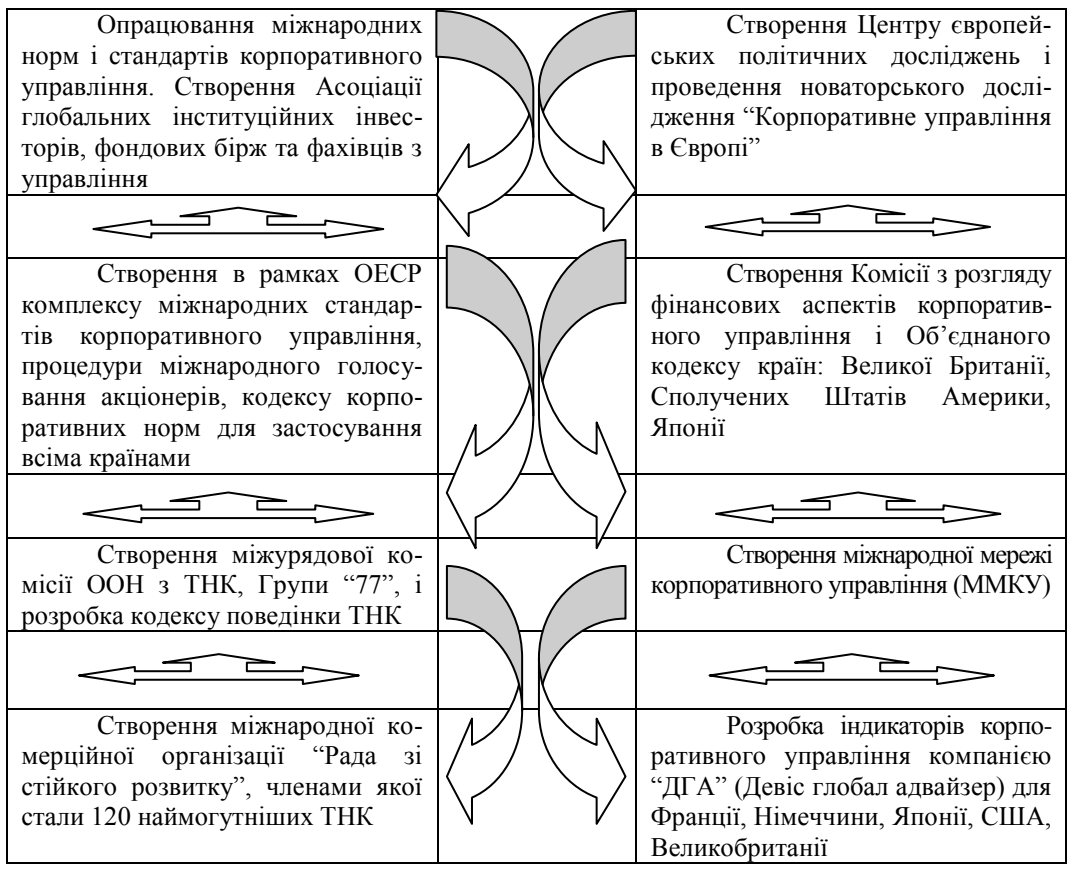

Рис. 8. Сучасні тенденції корпоративного управління в умовах глобалізації

Література

1. Bebchuk L. A. State Corporate Governance Research. Review Financial Studies / L. A. Bebchuk, M. S. Weisbach. 23(3), March 2010.– P. 939–961.
2. Достижения и перспективы исследований в области корпоративного управления [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://corpgov.livejournal.com/1246.html>.
3. Рейтинг 100 крупнейших мировых ТНК по уровню зарубежных активов и индекса TNI [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.businessforecast.by/partners/ratings/492>.
4. Сапунов А. Методологические основы оценки деятельности ТНК / А. Сапунов // Инвестиции в России. – 2007. – № 1. – С. 27–32.
5. Индексы транснациональности ведущих мировых и российских международных компаний [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://expert.ru/ratings/table_225250.
6. Статистичний щорічник “Україна за 2011 р.”– К. : Август–Трейд, 2012. – 559 с.
7. Довгань Л. Є. Корпоративне управління / Л. Є. Довгань, В. В. Пастухова. – К. : КОНДОР, 2007. – С. 66–69.